

Birodalmak felbomlása, országok születése

Jelen lapszámunkat a birodalmak felbomlásának és a modern kori államok születésének szenteljük, különös tekintettel a hosszú távú perspektívára, a hatalmi gyakorlatokra, valamint a konfliktuskezelési technikákra. 2018 őszén különös aktualitást ad e témának Kelet-Közép-Európában és Magyarországon is az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlásának és ezzel egy időben számos új nemzetállam kikiáltásának kerek évfordulója. A sorsfordító eseményre való emlékezés jegyében nemzetközi konferenciákat tartottak, kiállításokat rendeztek, tudományos monográfiák és ismeretterjesztő kötetek, valamint dokumentumfilmek sora készült Európa-szerte. Ez jól jelzi, hogy a száz évvel ezelőtti események még ma is mennyire meghatározzák a különböző európai országok kollektív tudatát. Magyarország kivételes helyzetben van e tekintetben, mivel a nemzetállamként megélt, de valójában többnemzetiségű birodalomrész kétharmadának elvesztése katasztrófaaként és soha fel nem dolgozott traumaként jelenik meg a közbeszédben és a szakirodalomban.¹ Hatos Pál megfogalmazásában: Magyarország és a magyar nép 1918 őszén lépett be a modern világba, de mindezt nem valami szerves fejlődésnek köszönhetően tette, hanem politikai és társadalmi összeomlással, megalázó vereséggel, vörös-, majd fehérterroron keresztül.²

A téma mai napig tartó magyarországi átpolitizáltsága nem segíti azonban a tisztánlátást és a szükséges önvizsgálatot, bár a nemzetközi szakirodalom számos új eredménye fontos támaszt jelenthetne a tudományos – és nem csupán emocionális – megközelítéshez. Elég utalni Pieter M. Judson összefoglaló művére a Habsburg Birodalom – és benne a dualista Magyarország – történelmi szerepéről, amelyben a szerző világosan rámutat, hogy a Bécs által vezetett többnemzetiségű birodalom korántsem egy anakronisztikus, meghaladott történelmi képződmény volt, hanem integráló vektor.³ Judson szerint nem a belső ellentétek vagy a gyakran emlegetett nemzetiségi konfliktusok okozták a Monarchia vesztét 1918 őszén.

1 Az osztrák és a magyar emlékezetpolitika és mítoszteremtés összehasonlítása: Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában.* Bp., 2004.

2 A történelmi Magyarország felbomlásának folyamatáról és az őszirózsás forradalom vitatott szerepéről lásd Hatos Pál gondolatébresztő, számos új szempontot felvillantó művét: Hatos Pál: *Az elélt köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története.* Bp., 2018.

3 Judson, Pieter M.: *The Habsburg Empire: A New History.* Cambridge, MA–London, 2016.

Utóbbiak felszínre kerülését éppen nem az elnyomás, hanem a jogkiterjesztési gyakorlat és a szabadelvű politikai környezet váltotta ki: az osztrák birodalomfél alkotmánya ugyanis valódi és széles körű politikai, valamint kulturális jogokat biztosított a nemzetiségeknek. Judson aláhúzza – bár a bécsi udvarral ellentétben a magyar politikai és szellemi elit alapvetően saját nemzeti céljaira használta a dualista monarchiát, és összetűzésbe került minden nemzetiséggel –, hogy a birodalom soknyelvű és sokkultúrájú bürokratái és politikusai hosszú időn keresztül bizonyították rugalmas kreativitásukat azon strukturális változtatások sikeres megvalósításában, amelyek a birodalom hosszú távú hatékony működését szolgálták.⁴ A háború tehát megakasztott egy rendkívül összetett, de alapvetően pozitív folyamatot, amely korábban lehetővé tette a közép-európai térség bekapcsolását a gazdasági-társadalmi modernizáció globális folyamatába.

Összeállításunk több írása éppen a háborúk és/vagy polgárháborúk, azaz az erőszak szerepével foglalkozik az államok, birodalmak létrehozásában vagy szétesésében. Az első két tanulmány az államalakítás különböző aspektusait villantja fel. Jončev Zsolt leszögezi, hogy a Csehszlovák Légió jelentős mértékben hozzájárult az első világháború utáni Csehszlovák Köztársaság létrehozásához. Az 1917-ben nyugati támogatással megszervezett alakulaton belül megmutatkozó különféle nemzetfelfogások és államszervezési elképzelések ugyanakkor előrevetítették a csehszlovák állam későbbi integrációs dilemmáit. Míg az oroszországi cseh nemzetiségű hadifoglyok tömegesen léptek be a Csehszlovák Légióba, a szlovák ajkú tisztek és közlegények jó része sokkal jobban ragaszkodott a magyar állami kerethez, és csak kis számban csatlakoztak az egységes csehszlovák állam megteremtéséért harcoló alakulathoz.

Krajcsír Lukács Csehszlovákia politikai és katonai szerepét vizsgálja Izrael Állam 1948-as létrejöttében. A csehszlovák politikai elit, függetlenül az ideológiai meggyőződéstől, fontos külpolitikai céljának tekintette a nemzetközi cionista szervezetek támogatását és egy önálló zsidó állam létrehozását. A szerző kiemeli Rudolf Slánský kommunista pártfőtitkár szerepét, aki párton belüli és egyéb kapcsolatait felhasználva elősegítette, hogy a cionista szervezeteknek csehszlovák fegyvereket szállítsanak, és hogy egy főként csehszlovák önkéntesekből álló dandárt küldjenek Izraelbe. A nemzetközi viszonyok, a Szovjetunió Izraellel kapcsolatos politikájának megváltozása után éppen ezt a szerepvállalását hozták fel ellene vádként perében.

A többnemzetiségű államok gyakran szembe találják magukat azzal, hogy politikai, társadalmi változások és gazdasági válságok idején az egyes nemzeti elitek az elszakadást, az önállósodást látják a fejlődés zálogának. Egy ilyen folyamatot mutat be Sz. Bíró Zoltán a Szovjetunió 1991-es felbomlásának elemzésével. Jugoszláviától eltérően a szovjet esetben sikerült elkerülni a tömeges erőszakot, de az ideológiai alapokra támaszkodó katonai birodalom gyors szétesése számos nyitott kérdést hagyott maga után, ami később konfliktusokhoz vezetett. A szerző kiemeli, hogy 1989 után mind a szuverenitás, mind a függetlenség bejelentésében a balti

4 Uo. 376.

államok és Grúzia jártak elől, mivel ezek voltak a Szovjetunióknak azok a területei, ahol az önálló államiság nem túl távoli emlékét, illetve a nemzeti identitás erejét viszonylag könnyen mozgósítani lehetett az önállóvá válást célként kitűző politika érdekében. Moszkva többféle módon, elsősorban jogi eszközökkel próbálta fékezni a szovjet belső periféria önállósodási törekvéseit. Ahol sikertelenül járt, a legfelső vezetés bevetette a szövetségi központnak alárendelt – az első szuverenitási nyilatkozatok megszületése után nem sokkal felállított – különleges rendeltetésű belügyi csapatokat is. A szerb elnöktől, Slobodan Miloševićtől eltérően azonban Mihail Gorbacsov és párttársai megrettentek a nyers fizikai erő tömeges alkalmazásától, és felelősségteljes magatartást mutatva 1991 őszén elfogadták a szovjet birodalom elkerülhetetlen felbomlását.

Bíró László írása Montenegró 2006-os függetlenné válásának okait vizsgálja, kiemelve a montenegrói eset sajátosságos voltát a szocialista Jugoszlávia 1991-ben kezdődő, korántsem békés felbomlása során. Az 1990-es évek elején Szerbia mellett kitartó Montenegró függetlenségét végső soron a miloševići háborúk által teremtett zsákutca kényszerítette ki, nem etnikai vagy vallási ellentétek vezettek a szakításhoz Szerbiával. Az eltávolodást hosszú egyeztetések után 2003-ban egy új berendezkedés bevezetése követte, majd 2006-ban egy nemzetközileg szankcionált népszavazás.

A blokk következő dolgozata egy még nem eldöntött kérdés, a katalán függetlenség és a multi-, illetve az interkulturalizmus, valamint a bevándorlás összefüggéseit elemzi. Daniele Conversi és Sanjay Jeram számba veszi, hogy a 2008 utáni gazdasági válság milyen mértékben erősítette fel a 2010-es években egyre élesebben jelentkező szeparatista mozgalmat. Egyes megközelítések szerint a viszonylagos jólét – nem pedig a gazdasági hanyatlás, a szegénység – játszik döntő szerepet abban, hogy a nacionalista mozgalmak ereje növekszik. A szerzők úgy vélik: a katalán nemzeti elit érzekelte az állam politikai merevségét a megszorítások és az állami újraelosztás terén, a katalánokra gyakorolt pénzügyi nyomást, valamint a fenyegető központosító törekvéseket, és válaszul – kihasználva a korábban lappangó függetlenségpárti érzületet – megteremtette a mai Európa egyik legerőteljesebb elszakadáspárti mozgalmát. Ugyanakkor a gazdasági recesszió nem gyakorolt látható befolyást a katalán bevándorlási és interkulturalizmust támogató politikára.

Lapszámunk következő tanulmányai a birodalmi – gyarmati vagy éppen nagyhatalmi – örökség kérdését vizsgálják. Balogh Róbert bepillantást enged a munka és az élelmezés kapcsolatáról alkotott szakértői és politikai elképzelésekbe a késő gyarmati Indiában. A bemutatott tervek a globális modernitás lokális változatainak lenyomatait alkották. A szerző arra a következtetésre jutott: a modernitás „nyugati” tudományosságának indiai recepciója és a késő gyarmati kormányzás technológiái közötti kapcsolat döntő hatással volt arra, hogy miképp formálódott az élelem, az éhezés és a munka közötti viszony a dél-ázsiai politikai térben. Értelmezésében a gyarmatosító brit elit az általa racionálisnak tartott kormányzás révén befolyásolta a későbbi indiai elit elképzeléseit is a modernizációról. A britek által lefektetett elveket és „jó gyakorlatokat” (*best practices*) a függetlenné vált India új elitjei a saját érdekeiknek megfelelően alakították és intézményesítették.

Végezetül Baranyi Tamás 1968-ra – az idei év másik fontos évfordulójára – reflektál nemzetközi összehasonlításban. A szerző elsősorban az 1968. májusi franciaországi eseményekre adott amerikai reakciót vizsgálja. A francia–amerikai kapcsolat elemzése 1968 szempontjából azért fontos, mert a francia diákmozgalom egyik jelentős ideológiai forrásvidéke és mozgatórugója éppen a nyugat-európai társadalmakban terjedő Amerika-ellenesség volt. Az írás részletesen vizsgálja, miként látta mindezt az amerikai sajtó és értelmiség, mennyire voltak tudatában 1968 jelentőségének, és mennyire érezték korszakhatárnak a későbbi nemzetközi kapcsolatok alakítása szempontjából. A tanulmány felhívja a figyelmet az 1968-as francia események másik kiváltó okára is: az elvesztett birodalmi keret miatti nyugtalan-ságra, a második világháború után született „nagy” generáció világlátásában jelentkező posztkoloniális sokkra.

Mint minden olyan kutatás, amely a birodalmak és államok születését, valamint felbomlását elemzi, akárcsak 1968 összehasonlító vizsgálata, szétfeszíti a tudomány nemzeti kereteit. Az egyes szereplők cselekvései csak regionális vagy éppen globális összefüggésben nyernek tudományos értelmet. Ebben a szellemben készültek lapszámunk tanulmányai.

Stefano Bottoni

FALL OF EMPIRES, FORMATION OF COUNTRIES

The current issue of *Világtörténet* is devoted to the collapse of empires and the birth of modern states, with special regard to the long-term consequences of this process, to power practices, and to postcolonial conflict management techniques. While the geographic placement and the timespan of the studies published in this issue widely ranges from the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy to the implosion of the Soviet Union and socialist Yugoslavia in the early 1990s, all contributions show that individual actors only gain significance in a regional or global context.